

ВІЙНА 1941-1945 рр.: ВИТОКИ ПОНЯТТЄВОГО ДИСБАЛАНСУ WAR OF 1941-1945: ORIGINS OF TERMINOLOGY IMBALANCE

Захарченко П.П.,

доктор юридичних наук,

професор кафедри історії права та держави юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті обґрунтовується думка про неправомірність вживання в науковій літературі щодо українського народу дефініції «вітчизняна війна» до подій 1941-1945 рр. Автор вважає Вітчизною державу, що була створена у 1917 р. під назвою Українська Народна Республіка. Збройна інтервенція та захоплення більшовицькою Росією території УНР у 1917-1918 рр., унеможливило подальший політико-правовий зв'язок українців у складі СРСР з поняттям «вітчизна».

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, III Універсал, більшовицька інтервенція, Раднарком, громадянська війна.

В статье мотивируется позиция о неправомерности употребления в научной литературе дефиниции «отечественная война» относительно украинского народа. Автор считает Отечеством государство, созданное в 1917 г. под названием Украинская Народная Республика. Вооруженная интервенция и захват большевистской Россией территории УНР в 1917-1918 гг. исключает дальнейшую политико-правовую связь украинцев в составе СССР с понятием «отечество».

Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Украинская Народная Республика, III Универсал, большевистская интервенция, Совнарком, гражданская война.

The article gives reasoning for the idea of wrongful use in the scientific literature of a term «the Great Patriotic War» with regard to Ukrainian people when referring to the events of 1941-1945. The author believes that the patriotic homeland (fatherland) for Ukraine's people was established in 1917 under the name of the Ukrainian People's Republic (UPR). The armed intervention of Bolshevik Russia and capture of UPR's territory in 1917-1918 made it impossible to further on identify the Ukrainian part of the USSR either politically or legally with the term «the patriotic homeland (fatherland)».

Key words: Central Council of Ukraine, the Ukrainian People's Republic, the Third Universal, Bolshevik intervention, Sovnarkom (Council of People's Commissars), civil war.

Постановка проблеми. Відповідь на питання, чи можна називати війну 1941-1945 рр. «Великою вітчизняною», чи «радянсько-нацистською», чи частиною II Світової війни в умовах історично-правової дійсності України, варто шукати не в змісті доктринальних визначень, пропонує прихильниками однієї чи іншої версії, а в аналізі історичних подій та юридичних явищ, що мали місце за декілька десятиліть до початку глобальної трагедії світового масштабу.

Виходячи з нинішнього статусу України як незалежної держави, будемо апелювати до фактів, які дають можливість поглянути на нашу минувшину через скельця тягості до державного життя, що найяскравіше виявило себе в умовах Української революції 1917-1921 рр. Саме у цій історичній площині вбачаємо сенс побудови такої раціональної моделі, яка має задати адекватний алгоритм правильному вирішенню поставленої в заголовок наукової проблеми.

Отже, чи можуть відомі події 1941-1945 рр. називатися «Великою вітчизняною війною» для українського народу як державоутворюючої нації Української Соціалістичної Радянської Республіки, згодом УРСР, котра стала у 1922 р. (юридично не бездоганно. – прим. Авт.) одним із суб'єктів СРСР і, зрештою, незалежної України. Ні. Адже за визначенням юридичної енциклопедії за редакцією академіка АН України Ю. Шемшученка, «Вітчизною або батьківщиною є країна, територія, що історично належить певному народові, створене цим народом соціально-політичне і соціально-культурне середовище, втілене в державі; місцевість, історичне місце виникнення і проживання певної етнічної спільноти, а також місце народження конкретних людей, з яким вони ідентифікують своє соціальне буття» [1]. Такою ж мірою вона не є вітчизняною для інших націй, що презентували національні республіки у складі СРСР – грузин, литовців, латишів тощо. Недарма поняття «Велика вітчизняна війна» використовувалося лише у контексті ефемерного поняття «радянський народ», що базувалося не на національному, етнічному, а на політико-ідеологічному принципах, але після розпаду радянського Союзу як таке, що не витримало випробування часом, благополучно «кануло в Лету».

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. український народ створив свою державу, яка після лютого революції, жовтневого перевороту повільно, але невідвратно стверджувалася на землях колишньої Російської імперії у формі Української Народної Республіки. Радянська історіографія її інакше, ніж буржуазно-поміщицькою не називала, хоча із 824 депутатів законодавчого органу (з 7 листопада 1917 р.) – Української Центральної Ради лише відомий меценат української культури Євген Чикаленко був представником великої земельної аристократії. Решту становила національна інтелігенція та, за лєнінським визначенням, солдатські та селянсько-пролетарські маси.

Невдовзі, після здійснення державного перевороту у кінці жовтня 1917 р., російсько-більшовицький політичний режим розпочав першу збройну інтервенцію проти Української Народної Республіки, проголошена 7 листопада 1917 р. III Універсалом Української Центральної Ради. Військові дії проти суверенної держави, які, зрештою, приведуть до її остаточної ліквідації у 1921 р., свідчать про відсутність будь яких підстав називати війну 1941–45 рр. «вітчизняною». Українська Народна Республіка не була переможена у ході громадянської війни, як про це невтомно повторювали радянські і, подекуди, теперішні фальсифікатори історії України, а зазнала поразки у ході відвертого збройного конфлікту, розв'язаного невизнаним в той час на міжнародній арені ефемерним утворенням, що впродовж кількох місяців не мало навіть своєї офіційної назви. Лише 15 січня 1918 р. рішенням III Всеросійського з'їзду Рад колишня Російська імперія, з 1 вересня 1917 р. Російська республіка, перетворюється на Російську Соціалістичну Радянську Республіку «на основі добровільного союзу народів Росії як федерація радянських республік цих народів» [5, с. 162]. З метою втілення положення про «добровільність союзу», ймовірно, російсько-більшовицькі війська розпочали експансію проти Української Народної Республіки, встановивши, зрештою, на цій території режим окупаційного характеру. Саме для того, щоб звалювати нелегітимність своєї присутності на українських землях, був уведений до обігу різноплановий термін «громадянська війна». Мовляв, українці себе самі зборили, розв'язавши широкий фронт громадянської

війни поміж собою. Тому й чуємо поголос про наміри вилучити із підручників події під Крутами 29 січня 1918 р. Вона муляє очі, бо не вкладаються у схему громадянської війни. Юнаків (студентів і ліцеїстів), здебільшого із заможних чи відомих київських родин, важко назвати учасниками громадянського протистояння, бо вони здійснили пожертву не заради класових інтересів, а в ім'я власної Вітчизни, стримуючи навалу зовнішнього ворога. Хибність класової теорії очевидна. Боронити державу, на чолі якої стояла соціалістична Центральна Рада, взялася молодь, для якої соціалістичні ідеї були чужими.

Наріжною засадою вищезазначеної тези є питання про політико-правовий статус УНР напередодні війни з Росією. Нагадаємо, що жовтневий переворот 1917 р. у Росії викликав рішуче несприйняття в УЦР і покликав до життя ухвалення III Універсалу. На думку сучасного дослідника історії Української революції професора В. Шевченка, зміст Універсалу свідчить про проголошення Центральною Радою, де-факто, незалежності УНР [2, с. 109-110], а не федерації, як про це йдеться у багатьох наукових роботах та навчальних посібниках. Поділяючи позицію вченого, зазначимо, що у III Універсалі знаходимо лише дві згадки про федерацію з Російською республікою, і обидві в майбутньому часі. Перша: «Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів». Конкретний намір чіткіше виявлений в останньому абзаці Універсала і звучить таким чином: «Іменем Народної Української Республіки у федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу й нову будучність. Вироблення тих форм на Українських і Всеросійських Установчих зборах» [3, с. 401]. Інших натяків на федерацію в документі немає. Українські збори, як бачимо, для УЦР пріоритетніші, адже стоять першими, хоча вибори до них призначені на 17 грудня 1917 р., а вибори до Всеросійських зборів завершилися напередодні. Документ уконституїовує перехід законодавчої влади до самої УЦР, а виконавчої – до «правительств» – Генерального секретаріату України. Законом «Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР» від 25 листопада, УЦР ще раз підтвердила, що у своїй діяльності вона спирається на розпорядження «російського правительства», котрі були видані до 27 жовтня 1917 р., тобто до жовтневого перевороту [3, с. 477]. Тим самим забезпечувався один із основних ознак держави – суверенітет влади. Територіальна цілісність визнавалася у рамках територій, «заселених в більшості українцями», а питання «щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлена по згоді організованої волі народів» [3, с. 400-401]. Наявна ще одна ознака держави – територіальна визначеність кордонів. Хіба цього не достатньо, щоб не бачити в документі не тільки фактичну, а й юридичну складову суверенності України? На наше глибоке переконання, у тексті Універсалу витримана уся державницька атрибутика, щоправда, не прозвучала головна фраза – щодо незалежності України. Як не звучала вона в Декларації незалежності США від 4 липня 1776 р., у якій також ведеться мова про те, що «сполучені колонії є і згідно з правом повинні бути вільними і незалежними» в майбутньому часі, але це не заважає країні щороку 4 липня святкувати День незалежності США. Як ніхто не заважає за формою правління називати Україну президентсько-парламентською республікою, хоча в нинішній Конституції жодним словом про це не сказано.

Між тим, члени Малої ради, на засіданні якої III Універсал ухвалювався, усвідомлювали незалежний статус

створеної УНР. Так, у своєму привітанні з приводу проголошення республіки депутат від соціалістичної єврейської робітничої партії Літваков висловив сподівання, «що в новій державі добре житиметься усім народам» [3, с. 397]. Красномовно на суверенний статус УНР вказує у книзі «Відродження нації» і один із авторів Універсалу В. Винниченко: «Тепер, нарешті, ми могли творити життя по нашому образу й подобию, і тільки по нашому. Тепер ми мали всі засоби для того. Всі державні апарати переходили до рук Генерального Секретаріату, всі фінансові засоби були до його розпорядимості, вся військова сила підлягала його наказам. Навіть та частина всеросійського фронту, що проходила по території України, підлягала тепер українському урядові, якому головнокомандуючий південно-західним фронтом генерал Володченко висловив свою підлеглість» [4, с. 72].

Саме як незалежну державу сприймали Українську Народну Республіку і її вороги – російсько-більшовицький політичний режим на чолі з В. Ульяновим-Леніним. Варто лише нагадати окремі цитати із відомого Ультиматуму Раднаркому, надісланого до Києва 4 грудня 1917 року, який однозначно вказує на визнання УНР суб'єктом міжнародного права: «Совет Народных Комиссаров, еще раз подтверждает право на самоопределение за всеми нациями, которые угнетались царизмом и великорусской буржуазией, вплоть до права этих наций отделиться от России.

Поэтому мы, Совет Народных Комиссаров, признаем Украинскую Народную Республику, ее право совершенно отделиться от России или вступить в договор с Российской Республикой на федеративных или тому подобных взаимоотношениях между ними. Все, что касается национальных прав и национальной независимости украинского народа, признается нами, Советом Народных Комиссаров, тотчас же, без ограничений и без условий» [6, с. 17].

Ультиматум, підписаний не лише Головою Ради Народних Комісарів В. Ульяновим-Леніним, а й Народним комісаром з іноземних справ Л. Троцьким (Бронштейном) ще раз засвідчує, що документ ухвалювався і спрямовувався до УНР не як внутрішньо-правовий, а як міжнародно-правовий акт. Свідченням тому є й інші положення Ультиматуму. Зокрема, очільники Російської Федерації «перед лицем народів Української і Російської Республік», далеко не в дипломатичній формі намагаються з'ясувати:

«1) Обязуется ли Рада отказаться от дезорганизации общего фронта?

2) Обязуется ли Рада не пропускать впредь без согласия верховного главнокомандующего никаких войсковых частей, направляющихся на Дон, на Урал или в другие места?

3) Обязуется ли Рада оказывать содействие революционным войскам в деле их борьбы с контрреволюционным кадетско-калединым восстанием?

4) Обязуется ли Рада прекратить все свои попытки разоружения советских полков и рабочей красной гвардии на Украине и возвратит немедленно оружие тем, у кого оно было отнято?» [6, с. 19]. Такі запитання ставляться до суб'єктів міжнародно-правових відносин, які мають юрисдикційні повноваження на усій території держави, а не до губернiального чи повітового керівництва власної держави. Принаймні, тогочасна більшовицька практика взаємин із власними адміністративно-територіальними одиницями не дає підстав стверджувати інакше.

Достатньо влучною, із певною, щоправда, пом'якшувальною тональністю, була відповідь Української Центральної Ради. Вона не дає жодного сумніву щодо наявного правового статусу УНР: «Нельзя одновременно признавать право на самоопределение вплоть до отделения и, в то же время, грубо покушаться на это право навязыванием своих форм политического устройства са-

моопределившегося государства, как это делает Совет Народных Комиссаров Великобритании по отношению к Народной Украинской Республике» [6, с. 19-20].

Ультиматум Раднаркому від 4 грудня 1917 р., названий відомим українським істориком В. Верстюком, «класичним зразком революційної демагогії, яким створювався черговий прецедент для розпалювання конфлікту» [7, с. 196], викликав не сприйняття не лише в представників української національної демократії, а й у місцевих більшовиків. Найбільш промовисто настрої своїх колег передав В. Шахрай, майбутній Нарком фантомного тимчасового робітничо-селянського уряду з військових справ УСРР, у складі якого, до речі, бачимо двох наркомів-штрейкбрехерів, уродженців і мешканців, власне, російських внутрішніх губерній. 5 грудня 1917 р. на засіданні 3'їзду рад робітничих і солдатських депутатів України в Києві В. Шахрай виступив з промовою, в якій заявив про ультиматум Раднаркому як непорозуміння, «яке мусимо ліквідувати без пролиття крові». Наступною фразою він продемонстрував ставлення місцевих більшовиків до новоствореної республіки: «Рада народних комісарів в ультиматумі **вказала на визнання Української Народної Республіки**». І далі продовжив: «У тім документі на Україну чи українців нападу нема» [3, с. 503-504]. Поки нема, але буде. За кілька днів українці це на собі відчують повною мірою.

Порушуючи проголошену самостійність України, без будь-якої згоди на те з боку Української ЦР, упродовж 6-11 грудня 1917 р. у м. Харкові почали концентруватися війська більшовицької Росії (з Петрограда, Москви, Твері) на чолі з командувачем В. Антоновим-Овсієнком. Незважаючи на запевнення, що радянськими частинами тимчасово використовується залізниця для завдання удару по донських козаках, факт початку відкритої воєнної агресії проти УНР став доконаним. В. Антонов-Овсієнко не заперечує інтервенцію проти держави, суверенність якої була визнана радянською більшовицькою владою: «...советская власть с первых же шагов признала **безоговорочное право на государственную самостоятельность украинского народа**, согласилась не задерживать вывода украинизированных частей с фронта на Украину, согласилась возвращать все национальные украинские памятники, вывезенные с Украины и т. д.» [8, с. 47]. Якщо такі добросусідські стосунки склалися між Українською ЦР і Раднаркомом, то які незаконні дії самої ЦР, коли вони мали місце, спонукали до початку військової акції з боку російських більшовиків проти України. Розуміючи надуманість Ультиматуму Раднаркому, В. Антонов-Овсієнко навіть не говорить про невиконання його умов як про причину початку агресії. Він обмежується лише словами про те, що «Рада продовжала держатися вызывающе-враждебно по отношению к Совнаркому» [8, с. 47]. Виявляється, емоційно-оціночний критерій у більшовицькій військовій доктрині є достатнім для розв'язання війни проти сусідньої країни.

Важливим для розуміння характеру військового протистояння між УНР і Раднаркомом є кадрове наповнення військ агресора. Історіографія радянської доби неодмінно твердила про значну питому вагу українців у складі воєнних більшовицьких загонів, тим самим, схилиючи читача до думки про повсюдну підтримку іноземної військової сили і, як наслідок, до розгортання громадянської війни. Проаналізувавши наявну літературу по темі, відомий історіограф Української революції В. Солдатенко відзначив, що кількісний показник війська, наступаючого на Київ, коливався в межах 30-33 тисяч [9, с. 9]. Проте, встановити національний склад і виявити в ньому присутність національного українського елемента, є справою малоперспективною. Хоча, світло пролити на неї до певної міри можна.

Безсумнівно, В. Солдатенко зараховує до підрозділів місцевого формування зведеного загін М. Муравйова, сформований з червоногвардійців Харкова, двох сотень

червоних козаків В. Примакова і бронепотяга загальною кількістю близько 700 чоловік. У зведеному загоні катеринославських, донецьких і **московських** робітників, що налічував 1200 осіб, найчисельніше були представлені донецькі червоногвардійці під керівництвом Д. Жлоби [9, с. 9], щоправда, його кількість історіографічні джерела не конкретизують. Оце і весь місцевий український елемент у наступаючих на Київ більшовицьких силах. А якщо врахувати зізнання В. Антонова-Овсієнка, що загін червоногвардійців із Харкова, про який ми щойно говорили, був сформований із латишів [8, с. 60], то українська присутність у більшовицьких військах стане зовсім примарною.

Українські і російські архіви зберігають, на щастя, певні відомості, що дають можливість розширити межі пізнання озвученої нами проблеми. Наведемо цитату із документа, виявленого дослідником Ю. Вовком у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Йдеться про люгневу 1919 р. доповідну записку голови ліквідаційної комісії радянських військ Півдня Росії Н. Гармашева до Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР, у якій зазначалося: «За останній час, у вірну мені ліквідаційну комісію, надійшла велика кількість клопотань про видачу пенсій колишнім червоноармійцям, що воювали під час громадянської війни 1917 – 1918 років на території України, Донецького і Криворізького басейнів. Ці червоноармійці не українці, а в більшості своїй робітники Петрограда, Москви, Твері, Ярославля, Костроми, Воронежа і других міст, де в свій час йшло формування червоноармійських загонів, які направлялися на Україну» [10, с. 29]. Цитата є промовистим свідченням військового втручання збройних сил іноземної країни у внутрішні справи незалежної держави.

На документах із фондів Російського державного військового архіву покажемо реакцію українських селян Чернігівщини щодо намірів мобілізувати їх до чужинського війська. Селяни, часто неосвічені, на відміну від окремих сучасних політиків та посадовців, що намагаються свідомо позбавити українців національної пам'яті, розуміли, до війська якої країни їх намагаються призвати. «Мобілізація проходить вяло, – повідомляє голова Центральної мобілізаційної комісії Лазаренко Наркому військових справ УСРР, – многие заявляли, что **за Украину пойдут воевать**, а за Россию – нет» [11, арк. 4]. Ось ще одне свідчення участі місцевого «українського» елемента в російсько-більшовицьких частинах. Подаємо витяг із телеграми, направленої із Харкова «чомусь» до Москви: «Политработа среди населения затрудняется незнанием местных языков» [12, арк. 24]. Певно, складна для розуміння українська мова, якщо її називають у множині, – «местными языками».

А може своєю діяльністю на міжнародній арені більшовики заперечували існування суверенної УНР, позбавляючи її ще однієї ознаки державності? Ні. Російські вчені пострадянської доби визнають той факт, що під час переговорів у Бресті «28 грудня (10 січня) 1917 р. Троцький від імені радянської делегації виступив з заявою, яку не можна було інакше тлумачити, як визнання незалежності України на чолі з урядом Ради» [13, с. 164]. Чи, можливо, у самому тексті Брестського договору фігурують такі положення, які інакше ніж невизнанням УНР розуміти не можна? Знову ні. Погляньмо на текст Брестського миру, укладеного між Росією та країнами Четверного союзу 3 березня 1918 р.: «Россия обязывается немедленно заключить мир с УНР и признать мирный договор между этим государством и державами Четверного союза. Территория Украины немедленно очищается **от российских войск и российской Красной Армии**» [5, с. 172-173]. Чи може не більшовицька Росія улітку 1918 р. заснувала російські консульські установи в 7 містах України і акредитувала, відповідно, 20 консульств Української Держави на своїй території [14]?

Висновки. Таким чином, інспірувавши відверто завоюницьку війну з Україною, військові частини більшовицької Росії повалили легітимну владу Української Центральної Ради, ліквідували паростки національної державності у формі Української Народної Республіки. Ігноруючи положення III Гаазької конвенції 1907 р. про те, що «оголошення війни не робить агресивну війну законною», встановили на цих територіях маріонетковий уряд, повністю вмонтований в систему політичної влади держави-агресора. Відтак, не створена волею українського населення, а нав'язана іноземною країною влада, є оку-

паційною за всіма класичними правовими канонами. Чи може така держава називатися «вітчизною», а війна, яку розв'язав один окупант (фашистська Німеччина) проти іншого (сталінська Росія), як це було у 1941-1945 рр., «вітчизняною» для українського народу, завойованого одним із них, політична і правова доктрина дає чітко негативну відповідь. Інша справа – моральний вибір окремого громадянина або завойованої нації. У цьому разі він має ґрунтуватися на знаннях, а не на міфах. Саме з **метою** розширення горизонтів пізнання як індивідуума, так і суспільства, нами й пропонується до уваги сьогоднішня розвідка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юридична енциклопедія : [за ред. ю. Шемшученка] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : leksika.com.ua/18130311/legal/vitczizna.
2. Шевченко В. Ф. Центральна Рада: політика українізації / В. Ф. Шевченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. Кураса. – К., 2008. – Випуск 39. – С. 109–110.
3. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2-х т. – Т. 1. – К. : Наукова Думка, 1996. – 587 с.
4. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції: mareць 1917 р. – грудень 1919 р.) : у 3-х томах / Винниченко В. – К. : Вид-во політ. літератури України, 1990. – Т. 2. – 154 с.
5. Цечоев В. К. История государства и права России / Цечоев В. К., Орлова Н. Е. – Ростов н/Д : Феникс, 2000. – 478 с.
6. Романчук Олег. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою / Романчук Олег. – К. : Знання, 1990. – [Серія: «Світгляд»]. – 62 с.
7. Історія України : навчальний посібник / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. ; за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтенатива, 1997. – 424 с.
8. Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне : в 3-х т. / Антонов-Овсеєнко В. А. – М. : Высший военредсовет, 1924. – Т. 1. – 300 с.
9. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні ессе-хроніки. Рік 1918. – У 4-х т. / Солдатенко В. Ф. – К. : Світгляд, 2009. – Т. 2. – 410 с.
10. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду радянської України у 1917–1922 роках / Ю. Вовк // Вісник Львівського університету. – Серія юрид. – 2010. – Вип. 51. – С. 27–34.
11. Ф. 25860. – Народный комиссариат по военным делам УССР. – Оп. 1. – Спр. 345. – 27 арк.
12. Ф. 25860. – Оп. 1. – Спр. 258. – 153 арк.
13. Фельштинский Ю. Крушение мировой революции: Брестский мир: октябрь 1917 – ноябрь 1918 / Фельштинский Ю. – М. : Терра, 1992. – 656 с.
14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Народна_Республіка.